

HOOFDSTUK 7. HEROPBOUWEN EN HERINNEREN

7.1 **Het bevrijde land: sluimerende problemen en halfslachtige oplossingen**

Dit laatste thematische hoofdstuk staat in het teken van de nasleep van de oorlog. De Britse historicus Eric Hobsbawm maakte, in zijn zoektocht naar grote lijnen in de geschiedenis, een onderscheid tussen de lange 19e eeuw (1789-1914) en de korte 20e eeuw (1918-1989). De Eerste Wereldoorlog werd door hem – en vele anderen – beschouwd als het overgangsmoment tussen twee fundamenteel verschillende periodes.¹ Er moet dus wel iets aan de hand zijn. Wat veranderde er precies *na* de oorlog? Waren sommige van de veranderingen voornamelijk *door* de oorlog veroorzaakt? Wat is, met andere woorden, het belang van 14-18 als een scharniermoment?

Het antwoord is complex. Historici verschillen onderling in de analyses die ze maken. Sommigen wijzen op de veranderende rol van de staat, anderen op nieuwe internationale verhoudingen. De oorlog zorgde voor veranderingen op heel wat maatschappelijke terreinen. Het Belgische belastingstelsel voor en na de Eerste Wereldoorlog kan als voorbeeld dienen. In 1913 haalde de Belgische staat veel te weinig geld op om al haar beleidsdomeinen te kunnen financieren. De belastingcriteria waren achterhaald: zo moest men belasting betalen op het aantal vensters in de woning, maar niet op het reële persoonlijke inkomen. Ondertussen hadden zowat alle belangrijke industriestaten een progressieve inkomensbelasting, behalve Frankrijk en België. Vanaf 1919 werd het fiscaal beleid volledig hervormd. Rijkdom werd professioneler gemeten en progressief belast. Tot op zekere hoogte putte de wetgever inspiratie uit belastingssystemen van tijdens de bezettingsperiode.²

Natuurlijk veranderde er op sommige andere vlakken weinig. 14-18 was niet het moment waarop met alles tabula rasa werd gemaakt. Maar de oorlog stelde alle betrokken samenlevingen op de proef. Hoe sterk was de economie? Was er genoeg maatschappelijke consensus om de ontberingen vol te houden? Konden natiestaten grote legers op de been brengen en houden? Zo'n groot testmoment blijft meestal niet zonder

gevolgen.³ Een goed zicht op de impact van de oorlog is ook nodig om de rest van de twintigste eeuw te begrijpen. Traditioneel wordt het interbellum ingedeeld in een aantal episodes: een decennium van herstel en reconstructie, een nieuwe crisis die na 1929 schijnbaar onverwacht uit de lucht valt, en grote onvrede in de jaren dertig. Maar is het verhaal wel zo simpel? Hoe kan een generatie, die ongelooflijk veel energie steekt in de herdenking van oorlog, zo snel meegezogen worden in een nieuwe oorlog? Kan een land dat in volle heropbouw lijkt te zijn, eigenlijk ook ter plaatse blijven trappelen?

De hypothese die we in dit hoofdstuk gebruiken, is dat de meest prangende problemen uit de bezettingsperiode bleven doorsluimeren, ondanks opzichtige pogingen om alles te herstellen tot de oude staat. We spelen met het contrast tussen het zichtbare en het onzichtbare. Met ‘het zichtbare’ bedoelen we de meest opvallende gebeurtenissen, de feiten van de dag. Het onzichtbare – of het minder zichtbare – is wat onder de oppervlakte schuilt: economische conjuncturen of trage structurele veranderingen.⁴ We weten allemaal dat wat vandaag in het oog springt, niet noodzakelijk relevant is voor morgen. Beleid en media kunnen één probleem sterk in de verf zetten, terwijl andere kwesties onbenoemd en onbehandeld blijven. Dat was in 1918 niet anders. Onze centrale verhaallijn peilt dus naar de gevolgen van de oorlog op langere termijn.

Om de spanning tussen het zichtbare en het onzichtbare te onderzoeken, is lokale geschiedenis veel belangrijker dan vaak wordt aangenomen. Op welke dagdagelijkse elementen woog het gewicht van het oorlogsverleden het meest door? Waarover zijn lokale leefgemeenschappen bekommerd na afloop van een langdurig gewelddadig conflict? Enigszins geschematiseerd luidt het antwoord: heropbouwen en herinneren. Het bevrijde land moest op zoek naar een toekomst, maar tegelijkertijd moest men het oorlogsverleden een plaats geven. Beide activiteiten vonden vooral op het lokale niveau plaats. Toch speelde ook de Belgische overheid een rol. Zij voorzag geld voor de bouw van nieuwe huizen. Er werd zelfs een officieel comité van historici opgericht dat de oorlogsarchieven moest verzamelen.⁵ Blijkbaar speelde de overheid een steeds grotere rol in het dagelijks leven.

7.2 Heropbouwen in een financiële wurggreep

7.2.1 *Een schulden crisis*

Stel je de volgende situatie voor: een overheid gaat te gulzig leningen op korte termijn aan bij de financiële markten. De overheidsschuld explodeert. De munt staat zwak op de internationale geldmarkten en verliest dus constant waarde. Het vervolg klinkt al helemaal bekend in de oren. De regering valt omdat zij het vertrouwen van de financiële wereld niet heeft. Overheidsbedrijven komen in private handen voor minder dan hun werkelijke waarde. Draconische besparingen treffen de gewone burger in zijn of

haar portemonnee. Dit is geen beschrijving van Griekenland sinds 2008, maar van België in 1926.⁶ Hoe kon het zover komen? Het antwoord ligt in de gebeurtenissen van de Eerste Wereldoorlog.

Oorlogsvoering vraagt bergen kapitaal en laat diepe putten achter. In de lange 19e eeuw had België geen noemenswaardige staatsschuld. Maar alleen al de financiering van het *Comité National* en de opbouw van een leger die naam waardig, kostten een stevige duit. Na de oorlog waren er de uitkeringen aan oorlogsgetroffenen. In 1918 was het eens zo succesvolle België dan ook een land met schulden in het buitenland.⁷ De daaropvolgende jaren kenmerkten zich door een oplopende staatsschuld en een enthousiaste leenpolitiek. Dit verontrustte de bankiers en de financiële markten.

Iemand moest de rommel opruimen, en verkiezingen met het recent ingevoerde algemeen enkelvoudig stemrecht zouden bepalen wie. De eerste naoorlogse regeringen waren tripartites, die nog regeerden in een sfeer van godsvrede. In 1921 werden de socialisten gedumt. Er was geen externe vijand meer, dus waarom dan nog eensgezindheid over de partijgrenzen heen nastreven? Het establishment vond bovendien dat er al genoeg toegevingen waren gedaan. Maar ondertussen was er nog steeds geen oplossing voor het schuldenprobleem. Bij de verkiezingen van 1925 gebeurde het ondenkbare: voor het eerst in de Belgische geschiedenis kwam een 'travallistische' regering aan de macht. Liberalen en conservatieve katholieken belandden in de oppositie, en politici van christendemocratische en socialistische strekking hadden het voor het zeggen. Deze regering Pouillet-Vandervelde, die haar bestaan dankte aan de erfenis van 14-18, dokterde een saneringsplan uit.⁸

Maar het plan was geen lang leven beschoren. Nog voor de details bekend waren, werd een hevige perscampagne gevoerd tegen de "doldwaze" maatregelen van het nieuwe kabinet. Paniekvoetbal op de beurs deed de rest. De regering nam na nog geen jaar ontslag en werd opgevolgd door de conservatieve regering Jaspar-Francqui. Ook deze coalitie had een saneringsplan, dat weliswaar veel strenger was, de Belgische frank veel zwaarder devalueerde en ondertussen ook nog eens de concurrentiepositie van het private bankwezen verbeterde ten opzichte van de Nationale Bank. Het was wellicht geen toeval dat Emile Francqui, zelf afkomstig uit de private banksector, het plan ontwierp waar 'zijn' *Société Générale* baat bij had. Zijn reputatie als betrouwbaar technocraat, die hij had opgebouwd als hoofd van het *Comité National*, wekte zeker vertrouwen op de beurs. En zo begon België te bezuinigen.

Een stuk nationale geschiedenis zonder relevantie voor de eigen gemeente? Niet echt. De schuldenlast achtervolgde de meeste dorpen en steden tot aan de volgende wereldoorlog. Nationale plannen voor huisvesting of kinderopvang ('kribben') bleken vaak te duur om op het terrein uit te voeren. Maar net op dat moment kwamen lokale politici aan de macht die de stem van de arbeidersklasse vertolkten. Creëerde

dit een antipolitiek gevoel? Probeerden gemeentebesturen nieuwe financiële bronnen aan te boren? Werd de term ‘politieker’ een scheldnaam, waar sommige groepen zich liever van distantiëerden? Hoe speelde de lokale pers daarop in?⁹ Hierin schuilt de zo belangrijke spanning tussen het onzichtbare en het zichtbare: hoge noden en hogere verwachtingen gingen samen met financiële beperkingen.

7.2.2 *Protest tegen het dure leven*

In 1918 ging iedereen ervan uit dat het prijzen- en loonniveau van voor de oorlog zou terugkomen. De socialistische vakbond stond op de barricaden voor een minimum-loon van 1 frank. Maar een jaar later bleek dat al achterhaald, omdat de prijzen bleven stijgen. De inflatie uit de bezettingsjaren zette zich gewoon door. Voor de oorlog was er 998 miljoen frank aan bankbiljetten in omloop. Na 4 jaar oorlog circuleerde reeds 4, 698 miljard in papiergeld. Dit bedrag hield uiteraard geen gelijke tred met de reële rijkdom, in goud noch in productiviteit.¹⁰ Een trage, maar ongenadige inflatiespiraal kwam op gang.

België ging collectief in het rood, maar de ‘gewone’ man leek dat vooralsnog niet te voelen. Sociologen wezen enthousiast op de stijgende consumptie van luxegoederen, zoals... bananen en chocolade. Mensen gaven meer geld uit in de danshal, aan radio’s of confectiekledij. Er werd onderhandeld over een indexmechanisme, maar de koppeling tussen lonen en winkelprijzen stond nog niet helemaal op punt. Pas na de Tweede Wereldoorlog beschermde het systeem effectief tegen verarming. Opnieuw zien we dus een ogenschijnlijke tegenstelling tussen zichtbare herstel en de minder zichtbare inflatie.

In de Oudenaardse krant *De verbroedering* – gericht op een arbeiderspubliek – vinden we op 20 maart 1920 advertenties voor dure producten zoals horloges, orthopedische verbanden en fietsen. Op de voorzijde lezen we een oproep om te manifesteren tegen “het dure leven” en een vlammende toespraak van de socialistische minister Wauters. Er was dus heel wat onzekerheid. De sociologen van de *Université Libre de Bruxelles* – nochtans geen cultuurpessimisten – schreven in 1926 dan ook:

Het ontbreekt de Belgische bevolking niet aan welvaart. Maar laten we welvaart vooral niet verwarren met geluk. Vandaag is België geen gelukkig land. Er heerst een algemene malaise. Bovenal is er een gevoel van grote onzekerheid. Dit gevoel is nooit eerder zo sterk geweest als nu.¹¹

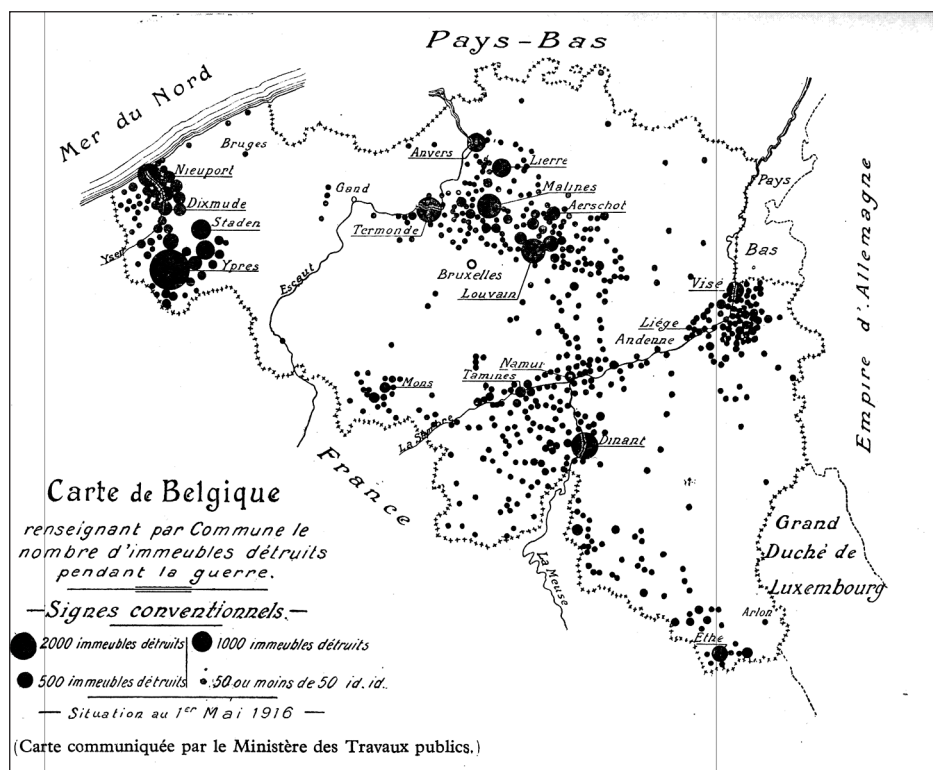
7.3 De naoorlogse heropbouw

De bezetter liet zijn sporen na. Fabrieken en wegen waren vernield, huizen beschadigd door inkwartiering en opgeëiste grondstoffen zouden nooit meer terugkomen. België,

de vijfde industriële wereldmacht, moest puin ruimen. Maar wie begint aan een totale heropbouw moet prioriteiten stellen. Hoe gebeurde dat op het lokale niveau? Laten we een kleine rondleiding maken langs enkele belangrijke plaatsen in 1918.

7.3.1 *Het barakkenkamp*

Een eerste halte is het barakkenkamp. Er was enorm veel schade aangericht in private gezinswoningen. Veel Belgen waren gevlucht, hun huizen werden soms geplunderd. Dan was er natuurlijk nog de oorlogsvoering zelf. Onderstaande kaart uit 1916 illustreert de schade aangericht aan gebouwen. De kaart is nog een onderschatting van de werkelijke toestand, want na 1916 verhardde het bezettingsregime en volgde nog een vernietigend bevrijdingsoffensief. In 1924 besteedde de overheid nog steeds 300 miljoen Belgische frank aan premies voor de heropbouw en waren er nog 22 000 huizen die niet heropgebouwd waren. De premies dekten overigens niet noodzakelijk de volledige kosten.¹²

De schade aan gebouwen in België in 1916 (E. Mahaim *La Belgique restaurée. Une étude sociologique*, 1926).

Het Koning Albertfonds richtte met veel vertraging geïmproviseerde houten barakken in. Dit gebeurde niet alleen in de frontstreek. Overal in België waren er vluchtelingen. De inwoners van die nieuwe 'woningen' leefden niet bepaald luxeus: ze woonden jaren in bijeengeknutselde sloppenwijkjes zonder water, elektriciteit of verharde wegen.¹³ Na 1925 liet het fonds de hulpbehoevenden zelfs officieel in de kou staan.

De nieuwe *Nationale Maatschappij voor goedkope woningen en woonvertrekken* zette enkele bouwprojecten op til, maar kende weinig succes. Inwoners van de nieuwe Bataviawijk te Roeselare vonden de huurprijs te hoog en de ruimtes te klein.¹⁴ Er kwam ook behoorlijk wat weerstand van lokale politici, die gesubsidieerde woningbouw geldverspilling noemden. Sommige conservatieven noemden de nieuwe sociale tuinstad in Zelzate smalend "klein Rusland". Nochtans hadden de bewoners daar geen klachten.¹⁵ Als we in het achterhoofd houden dat de regering al vanaf 1921 beknoptelde op de heropbouw, dan zijn die 300 miljoen premies uit 1924 extra opmerkelijk.

Woonomstandigheden in Aalst tussen 1930 en 1940. Een familie voor hun barak met groententuin aan de Zeebergbrug (Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis).

Wat is hier de zichtbare en de meer verdoken dynamiek? Er was alvast heel wat controverse over de staatsgesubsidieerde woningbouw. Waren de woningen degelijk? Waarom

moesten de bewoners van de frontstreek zo lang wachten op hulp en geld? Moest de staat die taak eigenlijk wel op zich nemen? Wat daarbij vaak werd vergeten, was dat het vooroorlogse tempo van private woningbouw niet meer gehaald werd. Er ging veel aandacht naar de gebreken van de modernistische Bataviawijk, maar ondertussen konden de Belgen zich hun baksteen in de maag blijkbaar niet meer zelf bekostigen. Of misschien zagen aannemers meer heil in een overheidscontract (een zogenaamd Amerikaans contract) waarmee grotere winsten konden worden gemaakt.¹⁶ In elk geval steeg tussen 1900 en 1930 het aantal gezinnen met vijftig procent, en al die gezinnen zochten een thuis. De kloof tussen vraag en aanbod verkleinde dus niet, maar werd gebetonneerd.¹⁷

Dit had zware gevolgen op het dagelijks leven. Een kamer huren was geen pretje, gezien het slechte aanbod en de voortschrijdende inflatie. Hoewel de overheid tot 1929 de huurprijzen trachtte te blokkeren, wijzen lokale studies op een verdubbeling van de prijzen.¹⁸ De zwakste sociale groepen – gezinnen met een verminkte of zieke kostwinner, weduwes met kinderen – vluchtten naar de stad. Ze werden gehuisvest in tochtige en lelijke barakken. Bijna alle kleine en middelgrote steden in België kenden zulke armoedige wijken, die nog lang na de oorlog bleven bestaan.¹⁹

De lokale weerslag van dit alles is slecht gekend. Ontstonden er wijken met een slechte reputatie? Of werden andere wijken in de reconstructieperiode juist opgewaardeerd? Huurconflicten konden worden uitgevochten met nauw aan de oorlog verbonden stereotypen, zoals de vuile en gevaarlijke (want recent ingeweken) huurder en de gierige eigenaar die nochtans een overheidspremie had gekregen. Hoe werden de economische vluchtelingen ontvangen en waarin lag het contrast met hun ontvangst in het najaar van 1914? Liepen sommige dorpen leeg omdat het in het naburige dorp beter wonen en werken was? Zien we protest van lokale huurdersbonden, comités tegen het dure leven of oudstrijdersbonden?

7.3.2 *Het Vrijheidsplein*

We vervolgen onze reis door het naoorlogse landschap. Het meest prioritaire aspect van de heropbouw bleek uiteindelijk stadsvernieuwing te zijn. Veel gemeentebesturen kozen voor grote renovatieprojecten, eerder dan voor de huisvesting van hun inwoners.²⁰ Het nieuwe stadslandschap, met grote herenhuizen en rechtgetrokken straten, kwam natuurlijk veeleer aan de welgestelde groepen ten goede. Beschadigde pleinen en markten werden hertekend, grootser en authentiekter dan ze ooit geweest waren. De bouwstijlen verwezen naar de stedelijke glorie uit het verleden: Leuven werd barokker dan ooit, Ieper werd een 20e-eeuwse versie van een middeleeuwse stad. Hoewel modernisten deze keuzes bestempelden als een vergissing, had de terugkeer naar het lokale en regionale verleden (“onze kerktoeren”) een sociale functie. Traditionalistische architectuur was een manier om de oorlog te verwerken. Het vertrouwde lokale decor kwam ongeschonden terug.²¹

Lokale projecten kunnen peilen naar wat stadsvernieuwing – of het gebrek daaraan – teweegbracht in een lokale leefgemeenschap. Hoe percipieerden inwoners hun stad? Was er sprake van verval of juist van een nieuwe bloei? Hoe zat het met vernieuwde steenwegen of spoorwegaansluitingen? Welke industrieën herstelden zich niet? Je kunt ook discussies tussen raadsleden in de gemeenteraadsnotulen gaan bekijken. Die waren vaak bijzonder pittig. Eveneens interessant is de briefwisseling tussen architecten, lokale opdrachtgevers en de Belgische overheid, of de toespraken bij de inwijding van een nieuw gebouw.

7.3.3 *Een nieuwe werkplaats?*

Ateliers, fabriekjes en mijnen verdienen meer historische aandacht. Konden ze tijdens de bezetting overschakelen op een ander type productie? Hoe werden de arbeiders er in het gareel gehouden tijdens en vlak na de oorlog? Kwamen er gastarbeiders? Werd “heropbouwen met verenigde kracht” een argument om stakingen te ontmoedigen?

De nationale economie moest voor een groot stuk heropgebouwd worden. Machines waren doelbewust vernield of totaal verouderd. Veel Belgische ondernemers waren ook geld kwijtgeraakt door de Russische Revolutie van 1917, waarbij hun investeringen werden gecollectiviseerd. Buitenlandse ondernemers verlieten het land. De heropbouw werd dan ook vooral gefinancierd door schadevergoedingen van de staat. Aanvankelijk waren die vrij gul. De Belgische regering geloofde dat de nieuwe Duitse Weimarrepubliek toch alle schade zou vergoeden. Toen na een tijd bleek dat Duitsland nooit aan die eisen kon voldoen, bezette België samen met Frankrijk het Ruhr-gebied – overigens zonder veel resultaat.²² De schadevergoedingen zijn enorm belangrijk in lokale bedrijfsgeschiedenissen. Waarvoor werden ze gebruikt?

Men koos volop voor het herstel van de steenkoolmijnen en de staalindustrie. Dat bleek niet de beste keuze. Hoewel enkele jaren en veel investeringen later alles weer bij het oude leek te zijn, speelden economische trends op lange termijn in het nadeel van België. Na vier jaar wapenwedloop en handelsboycots waren veel staalimporterende landen zelf exporteurs geworden. De nationale industrie draaide op producten waar steeds minder vraag naar was.²³ Het einde van de Eerste Wereldoorlog is dan ook het einde van de Belgische voortrekkersrol in de Industriële Revolutie(s). Het Waalse bekken was de eerste geïndustrialiseerde regio op het Europese continent. Maar de regio rond Samber en Maas kon geen goedkoop haventransport aanbieden, iets wat steeds belangrijker werd voor de sector. Ondertussen ontstonden in Vlaanderen nieuwe sectoren. De chemische nijverheid rond Lieven Gevaert is er een voorbeeld van. België maakte verder werk van de economische exploitatie van Congo; een nieuw middel om niet achterop te geraken in de economische ranking. Maar het bevrijde land zou nooit meer de vijfde industriële wereldmacht worden.

7.4 De strijd om autoriteit

Het nummer *Anarchy in the UK* van de *Sex Pistols* dateert uit 1976, maar het verklankt zeer goed de stemming van 1918. De vele revoluties in Europa en daarbuiten zorgden voor gespannen zenuwen. Emile Francqui en koning Albert hadden gesprekken over een mogelijke revolutie en hoe die voorkomen kon worden. Toen het land bevrijd was, volgde dan ook een grootschalig offensief om de traditionele machtsverhoudingen te herstellen. Hieronder bespreken we de vier belangrijkste broeihaarden van conflict.

7.4.1 *Arbeiders versus kapitalisten*

De breuklijn tussen arbeiders en kapitalisten was heel prominent aanwezig na de bevrijding. Overal werd gespeculeerd over de proletarische revolutie. Dat België daarvan gespaard zou blijven was in 1918 geen voorspelbare uitkomst. Tijdens en na de oorlog waren *les classes dangereuses* immers meermaals dreigend in beeld gekomen. Er waren de plunderingen aan het begin van de oorlog. Er waren de enorme dagelijkse wachtrijen voor voedsel, waarbij sombere en geprikkelde arbeiders het straatbeeld domineerden. Dit was ongezien: tevoren zaten arbeiders in hun werkplaatsen of in gescheiden woonwijken, verborgen voor het establishment.

In het bevrijde land braken massaal stakingen uit.²⁴ Voor de oorlog telden de vakbonden 100 000 leden; in de lente van 1919 waren er meer dan 500 000 leden.²⁵ Werkgevers en overheid moesten een charmeoffensief beginnen. Er kwamen staatssubsidies voor (private) werklozenkassen en ziekenfondsen, de achturedag werd ingesteld, de laatste stakingsbeperkingen werden afgeschaft en in de belangrijkste industrietakken kwamen paritaire comités. Met andere woorden: arbeiders kregen voor het eerst echt inspraak. In 1920 ontstond een indexmechanisme, dat de lonen aan kleinhandelsprijzen koppelde. Dat het hier om een charmeoffensief ging, en niet om een structurele mentaliteitswijziging, zou al snel blijken. Zodra de stakingsgolf voorbij was werden de paritaire comités geboycot door de werkgevers. Werkloosheidsuitkeringen waren nog steeds niet verplicht en de indexering werd uitgehold.²⁶ Het ging om schoorvoetende toegevingen, bedoeld om erger te voorkomen.

7.4.2 *Burgers en hun overheid*

De toekenning van het algemeen enkelvoudig stemrecht was eveneens een onvrijwillige toegeving. Wie in bezet België leefde, wist dat de publieke opinie uitstel van het algemeen stemrecht – waar in 1902 doden voor waren gevallen – nooit zou aanvaarden.²⁷ Een dergelijke vernedering voor de frontsoldaten – waaronder heel wat jonge mannen zonder opleiding of aanzienlijke bezittingen – was onbespreekbaar. Maar het conservatieve kabinet De Broqueville, die de oorlog in Le Havre hadden doorgebracht,

aarzelde. Ondertussen overlegde koning Albert in Loppem met een groep politici die de situatie in bezet België wel konden inschatten. Alweer was Emile Francqui van de partij. In Loppem werd besloten het principe van ‘één man, één stem’ toe te passen, zelfs voor het grondwettelijk verankerd was. De bevrijde Belgen konden al meteen een nieuwe regering kiezen die het puin mocht ruimen. Zoals gezegd waren de eerste regeringen tripartites, maar de participatie van de socialisten bleef een moeilijk punt.

Het verruimde kiezerskorps richtte tijdens het interbellum steeds meer vragen aan de overheid. In steden en dorpen vinden we heel wat interessant materiaal over dit fenomeen. Want consumentenverenigingen, toeristenbonden en zelfs heemkundige verenigingen stapten met lokale eisen naar het meest nabije politieke niveau. Er was meer en meer bemiddeling tussen overheid en burgers.²⁸

Toch leek de jonge massademocratie onder een slecht gesternte te zijn geboren. Sommige sociale groepen meenden dat het politieke “gekrakeel” nefast was, en tot niets anders leidde dan oorlog en conflict. Oudstrijdersverenigingen zoals de Vlaamse Oudstrijders (VOS) schuwden politieke boodschappen in hun officiële communicatie en werden verkozen politici uit het bestuur. Verbondenheid was voor deze veteranen een veel belangrijker waarde. Meer conservatieve groepen kantten zich tegen de parlementaire democratie en zochten nieuwe invullingen voor het woord ‘verbondenheid’. Het eigen volk en sterk leiderschap werden belangrijke waarden in dat vertoog.

7.4.3 *Oude elites, nieuwe elites en de grote massa*

Het akkoord van Loppem zette de conservatieve katholieken buiten spel. Vanuit hun perspectief ging het niet om een akkoord, maar om een ‘coup’. Zij zagen de intrede van socialisten in de regering als een hellend vlak naar de totale verloederding. Verzet tegen de democratisering bleef tijdens het interbellum een krachtige stroming.

Vlak na de oorlog is dit conflict tussen oude en nieuwe elites zeer opvallend. Zo’n machtswissels kunnen heel interessant zijn voor de geschiedenis van kleinere gemeentes. In de gemeenteraad was er niet altijd sprake van grote ideologische verschillen. De bevrijding bood sommigen de kans om op te klimmen op de politieke ladder – denk aan de activisten. Het nettoresultaat was een diversifiëring van het politieke landschap, met steeds meer partijen, opinies en toekomstvisies.

Maar welke rol speelde de grote massa daarin? Tijdens en na de oorlog werd de mening van Jan met de Pet steeds belangrijker. Het kiezerskorps was ruimer, en dus werd ook de publieke ruimte opengegooid. Kranten en goed uitgebouwde zuilen moesten de kiezer overtuigen. Maar ook politici die niet beschikten over die kanalen, konden iets bereiken. Pierre Nothomb is daar een illustratie van. De ultranationalist Pierre Nothomb bepleitte de annexatie van Nederlands gebied, met het argument dat Nederland

neutraal was gebleven en de Belgen wél offers hadden geleverd in de strijd. Hij richtte een *Comité de Politique Nationale* op en begon op grote schaal pamfletten te verspreiden. Tijdens de bezetting werden de eisen van Nothomb door het grootste deel van de bevolking beschouwd als buitenissigheden. Maar in de lente van 1919 hadden 275 000 mensen en meer dan de helft van alle Belgische gemeenteraden (namelijk 1650) zijn manifest voor de annexatie van Zeeuwsch-Vlaanderen en Limburg ondertekend. Het *Comité de Politique Nationale* leek af te stevenen op een gigantisch succes. Bij de parlementsverkiezingen van november 1919 haalde Nothombs partij nog geen vijf procent.²⁹ De mening van de massa is een belangrijk maar moeilijk te analyseren gegeven.

7.4.4 *Gewapende bendes versus ordehandhavers*

In 1914 had de rijkswacht het Belgische leger achter de IJzer vervoegd, waar ze als militaire politie functioneerde. De enige achtergebleven ordehandhavers in het bezette land waren lokale politiebrigades en Duitse opzichters. Er waren veel wapens in omloop, er was schaarste en het repressieapparaat stond nauwelijks nog op poten. De veiligheidssituatie werd erg slecht. Tijdens de bezetting piekte het aantal moorden.³⁰ Vooral het platteland werd geterroriseerd door gewapende bendes zoals de (stedelijke) bende Vanhoe-Verstuyft die boeren overviel en vermoordde.³¹

Eén van de uitdagingen voor de overheid was dan ook het inperken van geweld. Een stabiele overheid heeft het monopolie op geweld, wat wil zeggen dat enkel leger, politie en rijkswacht geweld mogen gebruiken. Andere gewapende groepen of individuen worden beschouwd als criminelen, die door de staat bestraft kunnen worden. Maar zo zag de realiteit er niet uit in het bevrijde land. Het duurde enkele jaren voor de overheid de gewapende bendes de baas kon. Niet zelden ontstond rond die bendes en hun slachtoffers een lokale mythologie die de moeite waard is om te onderzoeken. Zo kunnen we beter begrijpen hoe de burger dacht over thema's zoals rechtvaardigheid, repressie van geweld en leven in veiligheid.³²

7.5 De overgang van oorlog naar vrede: afrekenen en vieren

7.5.1 *“Quand le boche sera parti...”*

De bevrijding van het bezette land is populair in de collectieve verbeelding. Vaak wordt de bevrijding gezien als een groot feestmoment, waarop de hele natie opgelucht kon ademhalen. Er werd natuurlijk wel gevierd, maar de massale stakingen, het geweld door bendes en de wraakzucht in de publieke opinie, getuigen toch van een zekere spanning. Om die spanning te verklaren moeten we teruggaan naar de

bezettingsperiode zelf. Welke dromen koesterde de bevolking toen over de toekomst? Welke verwachtingen hadden ze over het dagelijks leven in het bevrijde land?

De meerderheid van de Belgen hunkerde naar het vertrek van de Duitsers. Iedereen keek reikhalzend uit naar het einde van de oorlog. Maar over het leven na de bezetting liepen de meningen uiteen. De verwachtingen van soldaten, arbeiders en *establishment* spraken elkaar zelfs tegen. Onder de burgerij leefden veleer negatieve verwachtingen. Sommige lokale machthebbers vreesden dat als men werklozen tijdens de bezetting zou onderhouden, zij hun arbeidsethiek voorgoed zouden verliezen.³³ Pastoor Achiël Van Wallegghem uit Dikkebus leek die gedachte te bevestigen, toen hij zich in 1916 afvroeg of de bevolking ooit nog zou willen werken voor de vooroorlogse lonen.³⁴ In Dikkebus verdienden de arbeiders immers vrij goede lonen bij het Britse leger. Zouden kinderen die opgroeiden in bezettingstijd, “verwilderden”?

Ondertussen stegen de verwachtingen bij de arbeiders en de veteranen. De bezettingsrealiteit was zo grauw dat fantasieën over een toekomstig en overvloedig luilekkerland steeds belangrijker werden. Soldaten hadden vier jaar de tijd om hun thuiskomst te idealiseren. Bovenal was er een verlangen naar wraak en compensatie. Beide groepen hadden immers zware offers geleverd. Onze centrale hypothese is dat die verlangens niet echt vervuld werden. Heel wat problemen bleven bestaan en genoegdoening liet soms jaren op zich wachten. Maar eigenlijk is er nog heel wat lokaal onderzoek nodig naar de toekomstverwachtingen en de ontgoocheling van verschillende sociale groepen. Hoe ervoeren soldaten de terugkeer naar hun hongerige of vervreemde familieleden? Cartoons uit soldatenkrantjes illustreren wat deze gewone soldaten verlangden: hun ouders terugzien, het respect van de wijk... maar ook een lief onderdanig vrouwtje en tegemoetkomingen van huurbazen en werkgevers.³⁵ Welke dromen werden al snel opgeborgen?

7.5.2 *De zoektocht naar zondebokken*

Wraak speelde een grote rol in de populaire verwachtingen, en die wraak werd dan ook direct gekoeld tijdens de bevrijding. Zodra het Duitse leger weg was, vonden gewelddadige afrekeningen plaats. Volksmassa's en Belgische soldaten – de nieuwe morele elite – werkten daarbij samen. Mensen werden aan de haren meegetrokken, tegen hun zin uit hun huizen gehaald, uitgekled en symbolisch gebrandmerkt. Dit geweld was vooral bedoeld als publieke vernedering. ‘Foute Belgen’ werden meestal niet vermoord op straat (spionnen of dubbelagenten waren daarop een uitzondering). Wel werden kaalgeschoren vrouwen door de straten gedreven, soms achternagezeten door luidruchtige jouwende tieners. Duitse of activistische huizen werden geplunderd en beklad, hun eigenaars sloegen op de vlucht.³⁶ Ook de gewapende overvallen op boeren werden vaak gelegitimeerd door het ‘incivieke’ gedrag van deze boeren.

Na december 1918 verving de officiële justitie de straatrepressie. Burgers werden aanvankelijk beoordeeld door militaire rechtbanken, waartegen geen beroep mogelijk was³⁷. Later kwam de rechtspraak weer in handen van reguliere rechtbanken, wat zeker geen synoniem was voor meer mildheid. Duitse bezittingen werden in beslag genomen ten voordele van de Belgische staat (de zogenaamde sekwestratie). Nog opmerkelijker is dat in bepaalde steden en gemeenten lokale justitiecomités ontstonden, waarin oud-strijders, journalisten en consumentenverenigingen een rol speelden. Van deze comités, die zelf ‘incivieke’ Belgen gingen aanwijzen, is nauwelijks iets bekend.³⁸ Ook de vele verklikkingsbrieven die tot gerechtelijke vervolgingen leidden, zijn een volwaardig maar slecht gekend onderdeel van de lokale geschiedenis.³⁹

‘Incivieke’ Belgen, oftewel Belgen die hun vaderlandse rol niet voldoende hadden gespeeld, waren het doelwit. De activisten waren uiteraard kop van jut, maar eigenlijk waren zij niet het eerste doelwit. Twee andere figuren stonden hoger op de zwarte lijst. Ten eerste de verklikker, vaak voorgesteld als een losbandige vrouw die op veel te goede voet stond met Duitse soldaten.⁴⁰ Ten tweede de gemythologiseerde oorlogsprofiteur of ‘Baron Zeep’.

Zeepbaron of *accapareur* waren de meest courante termen voor iemand die zijn rijkdom ‘onterecht’ verkregen zou hebben. Deze figuur was alomtegenwoordig in de belevingswereld van het bezette land. De oorlogsprofiteur werd afgebeeld als een dikbuike en onbeschaafde man. Hij en zijn gezin werden fel bespot. Deze *nouveaux riches* zouden zodanig veel geld hebben, dat ze meteen twee piano’s kochten: eentje voor elke hand. Hoe verdedigden mensen zich tegen de aanklacht van economische collaboratie? Schoor ook in de kleinere dorpen de haatpropaganda tegen louche handelaars hoge toppen? Of is juist het gebrek aan repressie opvallend?

Hoewel de publieke opinie erg gevoelig was voor de verderfelijke eigenschappen van de zeepbaron, bleef bestraffing van die economische collaboratie één van de vele onopgeloste problemen. Ten eerste omdat de overheid geen prioriteit maakte van de zoektocht naar oorlogswinsten. Na de bevrijding kon men Duitse merken inwisselen tegen Belgische frank. Tijdens die wisseloperatie werden opvallend grote bedragen niet geregistreerd – iets wat in Frankrijk wel gebeurde.⁴¹ Ten tweede was het erg moeilijk om de grote garnalen te vangen. Het voorbeeld van de zaak tegen baron Coppée is veelzeggend. Mijn-eigenaar en miljonair Evence Coppée leverde munitie aan de vijand. Het gerechtelijk onderzoek werd pas laat geopend, na een perscampagne in de socialistische kranten *Le Soir* en *Le Peuple*. Het proces tegen de familie duurde 14 jaar en leest als een onfrisse carroussel. Regeringsleider De Brocqueville toverde een document ter verdediging tevoorschijn dat een kopie bleek van – aldus De Brocqueville – een verloren document uit Le Havre. Getuigenverklaringen werden gestolen en vernietigd door brand. De familie werd uiteindelijk veroordeeld tot een hallucinante boete van 20 miljoen frank. Maar na cas-

satieberoep door de familie kreeg de Belgische staat geen frank.⁴² Ondertussen waren er wel heel wat zaken gestart tegen veehandelaars, middelgrote fabrikanten, brouwers, enz. De bestraffing was aanvankelijk hard en de juridische grenzen soms vaag.⁴³ De bevolking vond dat enkel de kleine garnaal bestraft werd. Na de eerste vrijspraak van Coppée in 1924 werden pleidooien voor amnestie – ook voor de activisten – steeds belangrijker.⁴⁴

7.5.3 *De bevrijding vieren. Over verschuivende macht en machtsrituelen*

Met alle aandacht voor straatrepressie en economische nasleep zouden we bijna vergeten te vermelden dat er ook flink gevierd werd. Op zich lijkt zo'n lokale viering weinig verband te houden met de hierboven besproken politieke tendenzen. Toch zijn deze publieke rituelen hét moment om bijvoorbeeld conflicten tussen oude en nieuwe elites, of de omgang met 'oorlogsprofiteurs' te begrijpen.

We maken gebruik van een passage uit de roman *Eer Vlaanderen vergaat* van de hand van Jozef Simons. De Vlaamsgezinde Simons vocht tijdens 14-18 als kanonnier en was actief in de frontbeweging. De roman *Eer Vlaanderen vergaat* uit 1927 schetst een geromantiseerde geschiedenis van die frontbeweging, en vooral van haar falen. Simons meende dat de leiders van de Frontbeweging het 'uur van Vlaanderen' hadden laten passeren door geen opstand tegen België te ontketenen tijdens de oorlog.⁴⁵ De interpretaties van Simons hadden een enorme weerklink.

De tekst is uiteraard fictie, en geen exacte weerslag van de historische realiteit. Hij wordt hier alleen ontleed ter inspiratie van lokale onderzoekers. Er zit meer in zo'n viering dan je denkt. Simons decor is het fictieve – maar o zo herkenbare – dorp Laar-donk. Net zoals in het echt ook gebeurde, werden daar in 1919 de veteranen plechtig gehuldigd. Simons karakteriseert de dorpselite als volgt:

De pastoor had (...) alle financiële moeilijkheden overwonnen, werk verschaft aan de werklozen, en de verbrande kerk weer opgebouwd, zodat zij nu bijna klaar was. Op de brouwer, die liberaal was geworden en geen gekleurd raam voor de kerk wilde betalen, ofschoon hij met zeepzieden [nvdr volksterminologie voor het profiteren van de oorlog] schatten had vergaard, bleek de pastoor zeer verbolgen. Die zou hij bij de eerste gelegenheid een tand trekken!

De Roervogel, dat was een ander mens! Die schonk royaal vier gekleurde kerkramen ineens. Die had ook fortuin gemaakt met de oorlog, met vee op te kopen voor de Duitsers. Maar dat was goed besteed. De Roervogel (...) die nu floreerde in chic Engels kostuum, met een hoed naar de laatste mode (...) was een man om burgemeester te worden. Hij had altijd aan de boeren van 't dorp de hoogste prijs voor hun vee betaald, was lid van al de maatschappijen, trakteerde 's zondags in al de herbergen, hielp iedereen uit de nood. Daarbij, had Joost, zijn zoon, ook zijn 'devoir' niet gedaan in Le Havre? 't Scheen dat hij erover dacht om een groot eigendom aan te kopen en er een kasteeltje op te bouwen.

De pastoor was – ondanks zijn ‘liefdadige’ inzet tijdens de bezetting – een stuk van zijn invloed kwijt. De Roervogel, aan het begin van de roman een ietwat gemarginaliseerde man met een kreupele zoon, was nu plots kandidaat voor het burgemeesterschap. Succesverhalen à la Emile Francqui – een weeskind dat op zijn vijftiende naar het leger ging en eindigde als één van de machtigste figuren in België – bestaan dus ook op het lokale niveau. Dat geeft aanleiding tot heel wat interessante vragen. Wat weten we eigenlijk over de sociale mobiliteit door en na de oorlog? Is er in de gemeente een duidelijke machtsverschuiving? Kwam die machtsverschuiving er na een verandering in partijkeuze of was er eerder sprake van *personality politics*, waarbij persoonlijke eigenschappen en prestige belangrijker waren dan concrete standpunten? De tekst suggereert ook welke elementen maatschappelijk prestige opleverden. In het bevrijde land golden modieuze kleren, het sponsoren van de heropbouw, een zoon die offers had gemaakt voor het vaderland en het bezit van een kasteeltje als statussymbolen.

Opmerkelijk is ook de gelaagde karakterisering van de ‘oorlogsprofiteur’ in deze passage. Zowel de brouwer als de Roervogel hebben zich weten te verrijken in 14-18, maar de ene hoort thuis in het kamp van de ‘profiteurs’ en de andere niet. Waarom? Het verschil lag blijkbaar in hun engagement ten opzichte van de lokale leefgemeenschap. De brouwer was te vrekkelig om een kerkraam te betalen, terwijl de Roervogel ‘s zondags de cafégangers trakteerde. Profiteren van de oorlog was dus een relatief begrip, nauw gerelateerd aan de publieke opinie.⁴⁶

Een tweede element uit de tekst is de desillusie van bepaalde groepen over de naoorlogse periode. Daarvoor moeten we rekening houden met de schrijver van dit fictieve tableau. Simons is een Vlaams-nationalistische intellectueel met een uitgesproken idee over de toekomst van België. De oorlog bracht niet het gewenste resultaat, waardoor hij de bevrijding als een gemiste kans en een ontgoocheling beschouwde. Het middel dat Simons gebruikt om die ideeën te ventileren, is het hoofdpersoonage Jan Broeckx. Broeckx is een dorpsjongen die opklimt tot officier, Vlaamsgezind wordt, maar op het beslissende moment niet durft kiezen voor zijn idealen (namelijk het anti-Belgicisme aan het front). De straf volgt al gauw op de zonde:

Jan Broeckx (...) voelde nochtans pijnlijk de vernedering, als officier der oud-soldaten (...) om uit de handen van de rijkgeworden brouwer-zeepzieder het vaandel te ontvangen, dat deze de oud-soldaten aanbood. Maar niemand scheen daar graten in te vinden. Kon hij nu ruzie gaan stoken op de gemeente en uit de band springen, als al de jongens zo kinderlijk blij waren, gevierd te worden door gans het dorp? De pastoor ja, die speelde nog stokebrand, maar die had het bij ‘t volk verkorven. In de staminese werd er heftig op hem afgegeven, omdat hij niet met de gemeente meeverde (...). De brouwer-zeepzieder sprak op het feest: van vaderlandsliefde – en heldenmoed en zelfopoffering.

Na de plechtige overhandiging van het vaandel en de toespraken, worden de veteranen begeleid naar de feestzaal. Alle schoolkinderen lopen mee in die stoet, samen met

de fanfare. De Roervogel en de brouwer-zeepzieder sponsoren een copieus feestmaal, met bier, wijn en champagne. Jan Broeckx kan er blijkbaar niet van genieten:

De baron en de officieren amuseerden zich kostelijk met naar de jongens te kijken, die aten en dronken en zongen. Jan kreeg hartzeer van al die ziellose uitgelatenheid (...) De mannen zongen en dronken, dronken vooral! (...) Ze kenden paal noch perk meer, de mannen; ze haalden de Roervogel achter de eretafel uit, droegen hem op hun schouders door de zaal, al brallend: Lang zal hij leven – in gloria! (...) Terwijl ze van de school naar de oude kerk trokken, had menigeen de steunende arm van een gediensstige makker nodig; twee vielen er brakend in een sloot en bleven liggen; doch het gros geraakte ter bestemming, luid pratend, zingend en vloekend, met zwaaiende armen en blinkende ogen (...).

Jan moest weer spreken tot dit dove publiek van lome onverschilligen, tot die elite van oorlogssjacheraars, tot die stompe massa bij wie geen klare klank van hogere idealen een weerklink vinden zou.

Met elk woord lijkt Simons af te rekenen met het Vlaamse volk, en de veteranen in het bijzonder: hij beschrijft ze als drankorgels zonder matiging, die gerstenat en dansplezier verkiezen boven de Vlaamsgezinde idealen.⁴⁷ Eerder dan de brouwer-zeepzieder te miskennen, drinken ze zich lazarus en vormen zo een amusant spektakel voor adel en vrijzinnige officieren. Deze laatste twee categorieën staan, samen met de Roervogel en de brouwer-zeepzieder, symbool voor *la Belgique à papa*, waarin voor de Vlamingen geen plaats is. Het Vlaamse volk is zijn kindertijd nog niet ontgroeid. Althans, dat is de optiek van Simons. Want in een andere passage laat Simons de gewone veteranen aan het woord.

‘Hebt ge van m’n leven, en vroeger zagen ze ons nog niet staan!’

‘Ziet dat koper ‘ns blinken! Ze hebben ‘t verdomme opzettelijk voor ons doen poetsen!’ Ze vloekten weer gelijk op ‘t front, zo fier waren ze. Ze moesten dus toch wat gedaan hebben, zij! dat de burgemeester en de baron en de Roervogel, allemaal in jacquet met hoge hoed, hen met de fanfare kwamen afhalen!

Simons weet dat hij een minderheidsstandpunt vertolkt. Hij moet toegeven dat het hele gebeuren voor de gewone veteranen een vorm van erkenning inhield. Wie geen uitgesproken Vlaamsgezin perspectief had – en dat was in 1919 nog steeds de meerderheid van de Nederlandstalige Belgen – beschouwde dit bevrijdingsfeest dan ook helemaal niet als verraad of stompzinnigheid. Het was een manier om vijf jaar ellende collectief te kunnen plaatsen.

De viering eindigt met een dansfeest. De pastoor blijkt bereid een impromptu huldetoespraak te geven. Wanneer de liberale brouwer de pastoor onderbreekt, springt pastoor Boone uit zijn vel:

‘Brouwer Zeep!’ riep de pastoor, ‘allerminst van u heb ik o... o... opmerkingen te ontvangen.’

‘O... o... o... o...’ werd er door heel de zaal meegestotterd en dan dreunde weer een daverende lach (...)

‘Ik laat mij door niemand Brouwer Zeep noemen. Mijn naam is Brouwer Maertens!’ ‘Iedereen weet welke naam gegeven wordt aan die vaderlanders met het grote woord, die tijdens de oorlog...’

De brouwer verbleekte. Een redenaar was hij niet; daarbij de pastoor schoot raak (...). Goed dat de oud-strijders en het volk op zijn hand waren, doch ‘t werd nodig hier een slag te slaan. ‘Sus!’ riep hij tot de herbergier, “t is vier uur door. Honderd frank voor u en een volle ton bier voor allen hier in de zaal, als ge die hakkelaar de mond stopt en uw orgel laat spelen.’ (...)

(...) En te midden van de hoogdravende toespraak, die Pastoor Boone nu verontwaardigd afrondde zonder stotteren, brak het dronken monsterorgel los (...). Lang kon de pastoor het niet volhouden. Daar alleman danste en niemand meer luisterde (...) maakte hij dat hij door een achterdeurtje weg kon.

De viering blijkt dus een machtsritueel te zijn. Uitgerangeerde figuren, zoals Pastoor Boone, verloren het recht op spreken. Een vernieuwende vraag voor lokale projecten is bijvoorbeeld of en hoe de vluchtelingen meevierden met dit soort feesten. Tussen zij die de bezetting hadden meegemaakt en de Belgen uit de diaspora stond een muur van onbegrip. Werden deze vluchtelingen bij hun terugkomst beschouwd als volwaardige leden van het bevrijde land? Of bleef er toch een zweem van wrok hangen over de offers waaraan die vluchtelingen – zogezegd – ontsnapt waren?

Dergelijke bevrijdingsfeesten roepen dus heel wat vragen op. Wie kon in de eigen gemeente de publieke opinie het luidst vertolken? Was er overeenstemming tussen het stadhuis en de bevolking over hoe er gevierd moest worden? Waren er naast de officiële optochten ook nog spontane vieringen in de arbeiderswijken? Hoe werd afgerekend met de Duitse aanwezigheid?⁴⁸

7.6 Het gewicht van het verleden

7.6.1 *Collectieve herinneringen*

Uiteindelijk rest de vraag hoe het conflict in leven werd gehouden in het collectieve geheugen. Maar wat is nu dat collectieve geheugen? De maatschappij heeft geen brein waarin gebeurtenissen worden beleefd of opgeslagen. Enkel individuen kunnen zich zaken herinneren. Toch zijn die individuele of familiale herinneringen sterk verbonden met de sociale omgeving. Mensen herdenken spraakmakende episodes op een bepaalde manier, omdat ze tot een bepaalde groep behoren. Er kan dus nooit één, homogene herinnering over de Eerste Wereldoorlog bestaan. Daarom spreekt de historicus Jay Winter liever over collectieve herinneringen. Bestaande milieus gaven hun eigen interpretatie aan de Eerste Wereldoorlog: de inspanningen van de katholieke kerk

om voor elke parochie een oorlogskroniek te bemachtigen is daar een goed voorbeeld van. Anderzijds onstonden er door de oorlog ook nieuwe herinneringsmilieus, zoals oudstrijdersverenigingen.⁴⁹ De vraag is dus wat er precies herinnerd werd, en door wie.

Een eerste primaire herinneringsmilieu zijn dorpen, steden en wijken. Straffe verhalen of grappige anekdotes over de oorlog werden er van generatie op generatie doorgegeven. Het volgende verhaal, over de eerste ontmoeting tussen Belgen en Duitse verkenningstroepen, is typerend voor het genre:

De Burgerwachten die aan de Rijselfoort lagen, schoten op de aankomende Duitsers, maar troffen den groenselier Vandamme die bij zijn huis stond en gedood werd! Burgerwachten die te laat kwamen (...), ontteden zich van hun wapens en uniform (...) en trokken een burgerpak aan! Wapens, uniformen en ransels lieten zij in plan op straat of verborgen het in 't lisch der vaart.⁵⁰

Heemkundigen spelen een vitale rol in de bewaring en de analyse van dergelijke verhalen. Vaak is het erg moeilijk om dit soort anekdotes te toetsen op hun waarheidsgehalte. Stierf de groenteboer door Duits of door Belgisch vuur? Hebben we eigenlijk bronnen – zoals overlijdensregisters – die bewijzen dat er iemand stierf bij de inval? Los daarvan kunnen we ons buigen over de emoties die de anekdote overbrengt. Op het eerste zicht lijkt dit een aanklacht: een land wordt onder de voet gelopen, een man sterft nutteloos. Maar waarom is juist deze anekdote overgeleverd en vele andere niet? Wat is eigenlijk de clou van het verhaal?

De potsierlijke rol van de burgerwacht is opvallend. Deze (veelal rijke) burgers waren in het najaar van 14 de enige overgebleven ordehandhavers. In de volksmond werden ze “zondagssoldaten” of *garde comique* genoemd; ze hadden de reputatie amateuristisch en laf te zijn.⁵¹ De meeste burgemeesters verboden burgers in 1914 om de wapens op te nemen. De Duitse represailles tegen *franc-tireurs* konden heel zwaar zijn, te zwaar in vergelijking met het ‘voordeel’ van één of twee uitgeschakelde soldaten. Dit lijkt dan ook een sneer naar een aantal gardes die mee wilden spelen met de grote jongens. Toen dat mislukte en er bovendien een onschuldige omstaander getroffen werd, kozen ze het hazenpad. Dat vonden de meeste mensen waarschijnlijk wel grappig. Spot en bestaande sociale tegenstellingen zijn erg belangrijk in dergelijke verhalen.

Ook het nationale herinneringsmilieu stond erg sterk.⁵² De Belgen waren als groep natuurlijk erg gedifferentieerd, maar vlak na de bevrijding deelden ze toch een sterke haat voor alles wat *boche* was. Er kwam een publicatiestroom op gang van oude soldatenbrieven, volksliedjes en memoires van politici, soms ten voordele van de oorlogsslachtoffers. De bezettingservaring die het meest publiciteit kreeg, was die van de burgerlijke hulpverlener. Winkeluitbaters in dienst van het *Comité National* vroegen en kregen herinneringsmedailles.

De herinnering aan liefdadigheidswerk werd zoveel mogelijk gecultiveerd. Bovenstaande prent diende als souvenirtje voor de medewerkers van de maaltijdorganisatie *Le Chant du Cygne*. Elk detail op de tekening had een eigen betekenis (Archief van de Stad Brussel).

Hoewel deze initiatieven uit elitaire hoek kwamen, vonden ze gretig aftrek bij de massa. In tegenstelling tot de spot van het lokale niveau, was de sfeer in het nationale herinneringsmilieu veel militanter. Over herinneringseducatie had de heer V. Braun, medewerker van de Nationale Bank van België, de volgende visie:

Laten we onze kinderen, van generatie tot generatie, de minachting bijbrengen die het Duitse volk bij ons oproept. Laten we hen onder alle omstandigheden herinneren aan de misdaden, de systematische vernietiging, de brandstichting, de diefstallen en de moorden waaraan deze verdoemden zich schuldig hebben gemaakt.⁵³

België hield het niet bij forse taal alleen. De eerste beleidsdaad van de Belgische overheid in de geannexeerde Oostkantons was het afbreken van een Duits oorlogsmonument in Malmédy.⁵⁴ De internationale vrede was gesloten, de internationale verbroedering leek verder weg dan ooit.⁵⁵

De grote concurrent voor dit Belgische herinneringsmilieu was het Vlaamsgezinde herinneringsmilieu, waar iemand als Jozef Simons model voor kan staan. We hebben eerder al vermeld dat het activisme (burgerlijk "collaboratie" in het bezette land) een marginaal en veelal verguisd fenomeen was. De vlaamsgezinde eisen onder frontsoldaten konden op meer begrip rekenen, maar toch waren voor veel nederlandstaligen die eisen niet prioritair. Als de soldaten hun families ooit nog terug wilden zien, moest het Belgische leger wel winnen, francofoon of niet. 14-18 werd beleefd als een *Belgische* oorlog, de oorlog van een kleine natie die zich met *recht en rede* tegen een barbaarse agressor verdedigde.⁵⁶

Maar tijdens het interbellum kwam een langzame kentering. Nog steeds was slechts een kleine groep echt uitgesproken vlaamsgezind, en die groep situeerde zich voornamelijk binnen de katholieke middenklasse. Maar bepaalde drukkingsgroepen, zoals de Bormscomités, slaagden er wel in om 14-18 een andere betekenis te verlenen. De Eerste Wereldoorlog werd een mythisch ontwakingsmoment voor de Vlaamse beweging. Het sterftecijfer onder ‘onze’ jongens zou disproportioneel groot zijn geweest, omdat arrogante franstalige officiers hen opzettelijk slachtofferden. Of omdat zij de Franse bevelen domweg niet begrepen. Het verhaal is niet correct; Vlaamse soldaten bleven geen maanden in het leger zonder de meest courante franstalige termen op te pikken.⁵⁷ Ook het idee als zou de oorlog zinloos geweest zijn, maakt abstractie van de Duitse imperialistische agressie. Maar deze mythologisering van 14-18 won aan kracht naarmate de Vlaamse beweging sterker werd en de Belgische overheid treuzelde om haar tegemoet te komen.

Buiten het vlaamsgezinde herinneringsmilieu waren er weinig alternatieve herinneringen aan 14-18 aanwezig op het nationale publieke forum. De oorlogservaringen van de Belgische diaspora, de krijgsgevangenen, de noodlijdenden en de dwangarbeiders kregen in vergelijking nauwelijks aandacht. Dit lijkt triviaal, maar het zegt veel over de Belgische maatschappij van na 1918. Welk gewicht werd aan elke sociale groep toegekend? Wat was memorabel genoeg om te herinneren? Enkele jaren geleden werd in Hasselt een monument opgericht voor de onbekende oorlogsvrouw. De oprichters vinden de ervaringen van vrouwen in oorlogstijd belangrijk genoeg om er een monument aan te wijden. Diegenen die de oorlog meemaakten vonden dat blijkbaar niet, want dit monument is het eerste in zijn soort binnen België. Het illustreert dat de herinnering nooit helemaal neutraal is.⁵⁸

7.6.2 *Plaatsen van herinnering*

De mensen die een bepaalde herinnering wilden bewaren, kozen plaatsen uit om dat verleden tastbaar te maken. Gebouwen, straatnamen of objecten dienen als een opslagplaats voor wat voorbij was. Dit is wat Pierre Nora “*lieux de memoire*” noemde. De universitaire bibliotheek van Leuven is zo’n herinneringsplaats, omdat ze volledig werd vernietigd door de bezetter en vervolgens weer opgebouwd met Amerikaans geld – wat via opschriften op de muren wordt verduidelijkt. De geschiedenis werd letterlijk via steen verankerd in het heden.

Heel wat pleinen en straten van België zijn getooid met oorlogsmonumenten en gedenkplaten. Meestal figureren (de namen van) soldaten daar prominent op, een enkele keer zien we ook dwangarbeiders of slachtoffers van bombardementen. Zo werden op pleinen, in kerken en in stations de doden weer symbolisch tot “leven” gebracht. De initiatiefnemers waren lokale overheden of kleinere belangengroepen.

Het resultaat is dat er heel veel en heel verscheiden monumententypes bestaan. Werd ook in de eigen gemeente een *lieu de memoire* gemaakt, waar een jaarlijkse ceremonie werd gehouden?⁵⁹

Ook onderwijsboeken kunnen functioneren als een herinneringsplaats. De jaren twintig kenmerkten zich nog door heel wat vijandigheid ten opzichte van de Duitsers. De volkenbond (voorloper van de Verenigde Naties) was één van de eersten om een minder negatieve beeldvorming van andere volkeren in het onderwijs te bepleiten. Als de Belgische overheid al gehoopt had om de haat “voor eeuwig” brandende te houden, dan stapte ze daar al snel van af. Eigenlijk werd het conflict in het onderwijs slechts summier behandeld. Vooral de militaire gebeurtenissen en het optreden van koning Albert kregen een plaats.⁶⁰ Dat wil niet zeggen dat er geen andere manieren waren waarop de herinnering aan de oorlog levend werd gehouden bij kinderen. Onderstaande afbeelding is geen cartoon, maar... een kleurboek voor kinderen.

“Viande de bocherie. Un cochon plus un cochon, ça fait deux cochons”. Voorbeeldprent uit een kleurboek voor kinderen (Rigolboche, édition spéciale).

Heel wat heemkundige kringen werden kort na de oorlog opgericht vanuit een duidelijke bekommernis om het lokale verleden. In een deel van de gevallen lagen daar Vlaamse sympathieën aan ten grondslag, in andere gevallen hielp het teruggrijpen naar een idyllisch, ver verleden om de schok van de oorlog te boven te komen.⁶¹ Verder hangt het oorlogsverleden nauw samen met de eerste vormen van massatoerisme (denk aan autocarbedrijfjes die vervoer van nabestaanden naar de graven verzorgden).⁶²

7.6.3 *Trauma: de grenzen van historisch onderzoek?*

Tot nu toe hebben we ons vooral gericht op collectieve herinneringen, zoals die zich zich openbaren in monumenten, in kunst of via het verenigingsleven. Maar kunnen we de impact van de bezetting op het individu meten? Ruzie, verdriet, rouw, vervreemding en angst... waar zijn zij in het historisch verhaal? Of botsen we ook hier weer op de grens tussen het zichtbare en het onzichtbare? Vandaag wordt er uitvoerig bericht over de trauma's van veteranen van de oorlogen in Irak of Afghanistan. Studies uit de Palestijnse gebieden of Kosovo over de psychologische impact van oorlog schetsen een somber beeld.⁶³

De trauma's van burgers in het bezette land zijn moeilijk op te sporen via papieren bronnen – de archieven van psychiatrische instellingen niet te na gesproken. Slechts weinig historici hebben er zich aan gewaagd en de vraag is of lokale bezettingsgeschiedenissen er eigenlijk wel licht op kunnen werpen.⁶⁴ Wel hebben literatuurwetenschappers en cultuurhistorici een verondersteld trauma bij veteranen gebruikt om bepaalde maatschappelijke evoluties te verklaren.⁶⁵ De hoofdvraag van het debat is hoe we de impact van langdurig geweld op de psychologie van het individu moeten begrijpen. Werden mannen die jarenlang in de bloederige loopgraven leefden, permanent gede-stabiliseerd?

Sommige historici menen van wel. Zij zien de oorlogsveteraan als vernederd, getraumatiseerd en opvliegend. Het geweld werd volgens hen verplaatst, uit de loopgraaf naar het dagelijks leven. De veteranen hadden nog weinig respect voor burgerlijke of "vrouwelijke" waarden. Dit noemen we de brutaliseringsthese, die soms gebruikt wordt om de opkomst van het fascisme te verklaren.

Andere historici gaan niet akkoord. Zij wijzen erop dat de frontervaring ook bestond uit wachten, werken en met kameraden rondhangen – en dus niet uit een voortdurende, bloederige moordpartij. De meeste soldaten pikten na de oorlog de draad verrassend snel weer op. Geweld was volgens deze historici in 14-18 een fenomeen dat in de eerste plaats door de overheid en het leger werd gecontroleerd. Binnen de frontruimte waren gewelddadige codes van toepassing, maar eenmaal terug in het dagelijks leven bleken die codes niet langer van tel.

Het debat werpt de vraag op of dieperliggende psychologische processen eigenlijk niet buiten het analytisch bereik van de (lokale) historicus liggen. Werd schuldgevoel over het doden van andere mensen niet vaak omgezet in een levenslang zwijgen?

Historici moeten hun beperkingen ten opzichte van grote menselijke emoties misschien wel erkennen, maar ze kunnen wel wijzen op de veranderende sociaal-culturele omgang met psychologisch trauma.⁶⁶ Het fenomeen werd in het interbellum minder dan vandaag herkend en behandeld. Meer nog, tijdens de behandeling speelden bepaalde vooroordelen een grote rol. Zo deinsden artsen en psychiaters ervoor terug de oorlog zelf als oorzaak te zien. Oorlogsgeweld kon hoogstens een katalysator zijn voor reeds bestaande neuroses – aldus de wetenschappelijke consensus aan het begin van de oorlog. Soldaten die aan de zogenaamde *shellshock* leden werden beschouwd als slachtoffers van hysterie, de typische vrouwenziekte uit de *Belle Epoque*. Met andere woorden: getraumatiseerde soldaten werden aanvankelijk vooral gezien als ‘onechte’ mannen.

Willen we de getraumatiseerden van de Eerste Wereldoorlog begrijpen, dan moeten we niet per se op zoek gaan naar therapeutische egodocumenten. We kunnen onderzoeken hoe na de oorlog alcoholisme, landloperij en andere vormen van ongewenst gedrag werden behandeld. Was iedereen wel zo veerkrachtig?

7.7 Besluit

Het thema van dit laatste hoofdstuk was heropbouwen en herinneren. De heropbouw ging veel verder dan het bouwen of herstellen van bepaalde panden. Ook de nationale economie en de politieke machtsrelaties moesten opnieuw uitgetekend worden. Die opzet slaagde maar ten dele. In het bezette land bleef de inflatie moordend, teisterden gewapende bendes het platteland, werd om wraak geroepen en gestaakt. Er werd weliswaar opzichtig herdacht en gevierd, maar ondergronds woekerde er wat maatschappelijke onvrede. Werken in België was nog steeds een kwestie van lange dagen kloppen aan lage lonen – met dat verschil dat het nu in verouderde sectoren gebeurde.⁶⁷ Gezinnen waren onzeker of ze zich het dak boven hun hoofd nog konden veroorloven. Veteranen voelden zich miskend en wantrouwden de politiek. Socialisten kozen de reformistische weg maar zowel zij als hun recepten bleven politiek ongewenst. Vlaams-nationalisten bleven met de grootste kater zitten; zij konden moeilijk meedelen in de overwinningsroes van België. Gaandeweg gingen zij 14-18 op een andere manier interpreteren. De jonge 20e eeuw – de eeuw van de massa – nam geen vrolijke start.

Wij hebben betoogd dat België in 1918 ernstig gedestabiliseerd was, maar nog niet helemaal uit evenwicht geslagen. We hebben de reconstructie- en herinneringspo-

gingen proberen verhelderen, en geïllustreerd welke impact dit had op het dagelijks leven. Ten slotte hebben we ook geopperd dat de historicus heel moeilijk het individuele oorlogstrauma kan inschatten. Trauma – ook deel van de impact van oorlog op het dagelijks leven – blijft een haast onzichtbare realiteit, die door de tijdgenoot niet expliciet werd toegelicht.

In 1930 zou, naar aanleiding van de honderdste verjaardag van het Koninkrijk België, een mars van oorlogsveteranen door Brussel trekken. Een triomftocht leek het niet te worden. België was op dat moment al erg gepolariseerd. Het gekibbel in de parlementaire democratie stond schijnbaar haaks op het idee van volksverbondenheid, dat zo belangrijk was geweest tegen de bezetting. Daarbij werd gemakkelijk vergeten dat de eensgezindheid tijdens de bezetting eerder een ideaal dan een werkelijkheid was geweest. Ook de aangekondigde stoet creëerde aanvankelijk eerder verdeeldheid dan nationale eendracht. De Vlaamsgezinde krant *De Standaard* en de Vlaamse Oudstrijders waren tegen de manifestatie gekant. Zij vreesden een “optocht van franskiljons”. In linkse middens werd een fascistoïde en militaristisch schouwspel verwacht. Maar de feestdag brak aan en alles verliep sereen. Zowel voor- als tegenstanders waren geëmotioneerd door de lange optocht van soldaten, weduwen en wezen. Als puntje bij paaltje kwam werd de stoet niet gekaapt door de ideologische controverses van 1930, maar verwees hij enkel naar 14-18: naar het verdriet, het verlies en de veerkracht van al die kleine ‘gewone’ mensen. Het zou één van die zeldzame momenten kunnen geweest zijn waarop het onzichtbare en onzegbare triomfeerde op schreeuwerige polemieken.⁶⁸